

МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН ТАЗКИРАЧИЛИК МАКТАБИ ШАКЛЛАНИШИ

Бобур Қурбонов

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Яқин шарқ тиллари кафедраси ўқитувчиси (Ўзбекистон)

Тел: +998973970300

АННОТАЦИЯ

Мақолада тазкирачилик мактабининг вужудга келиши ва унинг ривожланиши хусусида фикр юритилади. Тазкира шаклидаги асарларнинг турлари ва талаблари ҳам ёритилади. Тазкирачилик мактабининг муҳим жиҳатлари, хусусан форсий ва туркий тазкираларнинг муштарак тарзда ривожланганлигига тегишли бўлган масалалар кенгроқ таҳлил қилнди. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги адабий муҳитнинг бир пайтда ривожланганлиги ҳамда бу икки минтақадаги адабий ҳаётнинг бир-биридан фарқли бўлган жиҳатлари тадиқ этилди. XV-XVI асрлардан олдинги даврларда яратилган тазкиравий асарлар хусусида ҳам фикр юритилади.

Калит сўзлар: Тазкира, туркий, форсий, анъана, таржима, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается возникновение и развитие школы тазкира (антология). Также освещены виды и требования к произведениям в виде тазкира. Подробно проанализированы важные аспекты школы тазкиры, в частности вопросы, связанные с совместным развитием персидской и турецкой тазкиры. Изучено одновременное развитие литературной среды Мовароуннахра и Хорасана, а также разные стороны научной жизни этих двух регионов. Также рассмотрены произведения тазкира, созданные в период до XV-XVI веков.

Ключевые слова: тазкира, тюркский, персидский, традиция, перевод, Хорасан, Мовароуннахр, Индия.

ABSTRACT

This article discusses the emergence and development of the tazkira school (anthology). The types and requirements for works in the form of tazkira are also highlighted. Important aspects of the tazkira school are analyzed in detail, in particular, issues related to the joint development of the Persian and Turkish tazkira. The simultaneous development of the literary environment of Movarounnahr and

Khorasan, as well as different aspects of the scientific life of these two regions, is studied. Also considered are the works of tazkira created in the period up to the XV-XVI centuries..

Keywords: *tazkira, Turkic, Persian, tradition, translation, Khorasan, Movarounnahr, India.*

КИРИШ

XV-XVI асрларда илм, адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда ҳар томонлама ривожланиш ва ўзгаришлар юзага кела бошлади. Бу асрларда адабий ҳаёт асосан Ҳирот, Самарқанд, Табриз ва Бухоро шаҳарларида ривожланди. Мазкур шаҳарларнинг ҳар бирида адабий марказларлар шаклланган ва бу марказлар бир-бирларига доим рақобат кўрсатиб келган. Булар орасида Ҳирот адабий маркази адабиёт соҳаси бўйича энг намунали эди. Ҳирот мактабининг асосчилари Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Мир Алишер Навоийлар форсий-тожик ва туркий-ўзбек адабиётининг ривожланишига катта ҳисса қўшганлар ва юзлаб шогирдларни тарбиялаб камолотга етказганлар. XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳиротга турли шаҳарлар ва минтақалардан ёш ижодкорлар таҳсил олиш учун келардилар ва Жомий ҳамда Навоийдек буюк инсонларнинг ҳузурига ташриф буюриш, улардан панд насиҳат олиш ва уларнинг имтиҳонларидан ўтишни ўзлари учун шараф деб билардилар. Улар бу ерда ўз истеъдодларини мукамаллаштирардилар, буюк шоирлар шеърларига назиралар айтардилар ва адабий анжуманларда бир-бирларининг шеърларини муҳокама қилардилар. Зайниддин Маҳмуд Восифий, Бадриддин Ҳилолий, Мавлоно Ҳотифий ва бошқалар шулар жумласидандирлар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Тазкирачилик мактабининг шаклланиши хусусида кўплаб илмий ишлар амалга оширилган. Хусусан форсий ва туркий тилларда ёзилган тазкираларни тадқиқотига оид илмий ишларда бу масалага кўпроқ эътибор қаратилган. Мазкур мақолада Алишер Навоий “Мажолис ун-нфоис” тазкираси ва унинг таржималари ҳамда Мовароуннаҳр ва Хуросон минтақаларида яшаб ижод қилган бошқа адибларнинг тазкираларига бағишланган илмий асарлардан фойдаланилди. Шунингдек, Навоийнинг мазкур тазкираси, унинг биринчи таржимаси саналмиш “Латойифнома” тазкираси ва бошқа машҳур тазкиралар ушбу ишимизнинг асосий манбалари ҳисобланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мовароуннахр ва Хуросондаги адабий муҳит бир пайтда ривожланган бўлса ҳам, бу икки минтақадаги адабий ҳаёт бир-биридан доим фарқ қилиб турган. Кўплаб манбаларда таъкидланганидек, Хуросон адабий маркази Мовароуннахрга қараганда шеърят ва адабиёт соҳаси бўйича анча ривожланган бўлган. Ҳазрат Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси ва Фахрий Ҳиравий ҳамда Ҳакимшоҳ Қазвиний таржималарида исмлари зикр қилинган олиму шоирларнинг катта қисми асосан хуросонлик эканликлари бундан далолат беради. “Мажолис ун-нафоис”дан жой олган 480 га яқин шоирларнинг фақатгина 75 нафари Мовароуннахрдан бўлиб, уларнинг аксарияти асосан шоирлик эмас, балки бошқа касб ва ҳунар билан шуғулланганлар. Фахрий Ҳиравий “Латойифнома”сида “Мажолис ун-нафоис”даги шоир ва адиблардан ташқари яна 200га яқин шоирлар ва шеърятга моил бўлган бошқа маслак вакиллари исмлари келтирилган бўлиб, уларнинг ҳам асосий қисмини ҳиротликлар ташкил этадилар. Ҳиротда илм-фандан ва адабиётдан ташқари ҳунармандчилик ҳам ривожланган эди. Мазкур тазкирадаги шоирларнинг 61 нафари ҳунармандчиликнинг 29 тури билан шуғулланганлар.

Хуросонда ички урушлар ҳамда ташқи кучларнинг босқинчилик ҳаракатлари кучайганлиги натижасида инсонлар катта қийинчиликларга дуч келдилар, хусусан ҳунармандларнинг аҳволи кескин оғирлашиб қолди. Бу ҳолат жуда кўп тазкиралар ва таржимаи ҳолга бағишланган асарларда ўз аксини топган. Таъкидлаш жоизки, ушбу оғир вазиятда Мир Алишер Навоий оғир вазиятга тушиб қолган ҳунармандлар, шоирлар ва адибларга кўмаклашиб турган. Зайниддин Маҳмуд Восифий ўзининг “Бадое ул-вақое” асарида ўша даврнинг истеъдодли шоирларидан бири Мавлоно Ҳасаншоҳ ҳаётидан қўйидаги воқеани ёзган: “Бир йили Ҳиротда қиш жуда совуқ келди. Мавлоно Ҳасаншоҳнинг ҳеч нарсаси йўқ эди, аҳволи жуда оғир эди. Ҳаёт азобидан жуда қийин аҳволга тушиб қолган Мавлоно Ҳасаншоҳ ўғлини чақириб шундай деди: -Мотам тутганлар каби кўк кийимни кийиб, Мир Алишернинг уйига бор. Мир сени кўриб ҳол-аҳвол сўрашса, у кишига отам дорулфанодан дорулбақога реҳлат қилди, деб айтгин. Шундан кейин Мир сенга такфин ва тажҳиз учун маблағ беради. Уни олиб бозорга бор ва рўзғор учун бозорлик қилиб кел. Мавлоно Ҳакимшоҳнинг ўғли отасининг топшириғини бажарди. Ҳазрат Навоий унинг отаси ўлганлиги туғрисидаги гапига ишониб, кўз ёш тўқдилар ва унга харажатлар учун маълум миқдорда пул бердилар. Бир кундан кейин Мавлоно

Ҳасаншоҳ Мир Алишернинг уйларига келдилар. Ҳазрати Мир у кишини кўриб, таажжуб билан айтдилар:

-Эй мулла, Сиз ўлган эдингизку?

Бунга жавобан Мавлоно шундай деди:

-Эй Мир, агар ўша Сиз берган инъом бўлмаганида ҳақиқатдан ҳам ўлган бўлар эдим”¹

Бир томондан кулгули, бошқа томондан эса ниҳоятда қайғули бўлган ушбу воқеа қалам аҳлининг қанчалик мушкул аҳволга тушиб қолганликларидан далолат беради. Уларнинг яшаб ижод қилишлари учун Мавлоно Жомий ва Ҳазрат Навоий кўмаклашиб турганлар.

Ижтимоий вазият қанчалик оғир бўлганига қарамай, Мир Алишер Навоий яшаб ижод қилган замонда илм ва маърифат юксак даражада ривожланган. Айнан шу даврда дунё адабиётининг энг йирик намунаси саналмиш туркий халқлар адабиётига Ҳазрат Навоий томонидан асос солинди. Форс-тожик адабиёти намояндаларининг бу даврдан олдинги 500-600 йиллар давомидаги ижод маҳсули тўпланиб, мукаммаллаштирилди. Зуллисонайлик анъанаси ривожланди. Тасаввуф илми тараққиётнинг энг юқори поғонасига кўтарилди. Шулар билан бирга тазкирачилик мактаби шаклланди ва туркий ҳамда форсий тазкираларнинг энг сараси айнан ушбу даврда вужудга келди. Мовароуннахр ва Хуросон тазкирачилик мактабининг энг буюк намояндалари айнан шу даврда яшаб ижод қилдилар. Тазкирачиликнинг ривожланишига энг аввало Ҳирот адабий муҳити ўз ҳиссасини қўшган. Шу ерда тазкира жанри ва унинг турлари ҳамда шаклланиш тарихига оид тўхталиб ўтишни маъқул деб билдик. Тазкира сўзи луғатда “зикр қилиш”, “эслаш” маъносини ифода этади ва адабий-илмий атама сифатида шоирлар, олимлар ва дин уламолари таржимаи ҳолига бағишланган асар ҳисобланади. Тазкира адабиётшунослик ва тарих йўналишларида олиб бориладиган илмий тадқиқот ишлари учун асосий манбаларнинг бири сифатида хизмат қилади. Илгари таржимаи ҳолга бағишланган асарларга “табақот”, “ансоб”, “муъжам” ҳамда “ахбор” каби номлар ҳам берилган. Ҳозирги замонда “тазкира” деганда асосан шоир ва адибларнинг ҳаёт ва фаолиятига бағишланган асар тушунилади². Фарб адабиётида “антология” деб номланган адабий асар ҳам тазкиранинг бир тури ҳисобланади. Шоирларнинг ҳаёт ва фаолиятига бағишланган асарлар жуда кўп бўлиб, уларнинг аксарияти тазкира унвони билан машҳур бўлган. Албатта

¹Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъу-л-вақоеъ». Д., 1989. С 58.

دايره المعارف بزرگ اسلامى. زیر نظر كاظم موسى. تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، چاپ اول. ۱۳۸۱۲

бундан мустасно бўлган баъзи бир асарлар ҳам мавжуд. Масалан, Алихон Мубталойнинг “Мунтахаб ул-ашъор” номли асари ва яна бир нечта шу каби асарларни тилга олишимиз мумкин.

Шоирлар таржимаиҳолига бағишланган энг биринчи ва мукамал асар бу Муҳаммад Авфий Бухороийнинг “Лубоб ул-албоб”идир. Ушбу даврларда Муҳаммади Ровандийнинг «Тазкираи мусаввар»и (1172й), Камолуддини Хутанийнинг«Маноқиб-уш-шуаро»си, Низомий Арӯзий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола»си (1177й), Диловарийнинг «Китоб уш-шеър ваш-шуаро»си каби асарлар ҳам яратилган. Илмий манбаларда булар шоирлар ҳаёт ва фаолиятига бағишланган энг қадимий асарлар, деб қайд қилинган, аммо айнан “тазкира” деб аталган энг қадимий асар бу Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” номли тазкирасидир.

Тазкиранавислик анъанасининг вужудга келиши ва ривожланишида араб адибларининг ҳам хизматлари катта. Тазкира ҳақида маълумот берганда Абу Мансур ас-Саолибийнинг хизматлари хусусида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу олим томонидан яратилган “Йатимат ад-дахр фи маҳосин ал-аср” асари ҳам энг қадимги тазкиралар сирасидандир.³

Тазкирачилик тарихига назар соладиган бўлсак, бу турдаги асарларнинг яратилиши, айнан тазкира услубида ижод қилиш асосан Мовароуннаҳр ва Хуросонда вужудга келганлигига гувоҳ бўламиз. Тазкирачилик мактаби ҳам узоқ йиллар давомида ушбу минтақада шаклланган ва ундан кейин тазкирачилик санъати бошқа минтақаларга тарқалган. Тазкирачилик мактаби ривожланганидан кейин адиблар орасида ушбу жанрда ижод қилиш анъанага айланди ва тазкиравий асарнинг ўзи мавзу, мундарижа, бадиий тил ва услуб жиҳатидан шаклланди. Хусусан XV асрларга келиб тазкира жанри жуда ривожланди. Ушбу даврда Мир Алишер Навоий томонидан “Мажолис ун-нафоис” тазкираси таълиф этилганлиги, мазкур тазкиранинг таржималари ва бошқа мутафаккирлар томонидан яратилган тазкиралар XV асрда тазкирачилтк мактабининг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Тазкиралар мазмун ва ғоя жиҳатидан бир нечта турга бўлинади.

1. Таркибий жиҳатдан мустақил ва ғайримустақил тазкиралар мавжудлиги маълум. Мустақил тазкиралар деганда фақатгина шоирларнинг қисқача таржимаиҳоли ва шеърлари хусусидаги маълумотларни ўз ичига оладиган тазкиралар тушунилади. Бу каби тазкираларга “Лубоб ул-албоб” мисол бўла олади. Ғайримустақил тазкиралар эса шоирларнинг таржимаиҳоли

³Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. – Тошкент: Ўзбекситон ССР «Фан» нашриёти, 1976.

ва асарларидан ташқари уларга тегишли бўлган бошқа маълумотларни ҳам ичига олади. Бу каби тазкираларда шоирларнинг таржимаиҳоли нисбатан муфассалроқ ёритилади.

2. Мавзу жиҳатидан беш турга бўлинади: а) Уламо тазкираси – маълум бир соҳа олимлари хусусидаги тазкиралар. Масалан Али ибн Исонинг “Тазкират ул-куҳҳолин” номли тазкираси кўз касалликларини даволовчи табибларга бағишланган бўлиб, ушбу турдаги тазкираларнинг намунаси ҳисобланади. б) Ҳунармандлар тазкираси – маълум бир минтақада яшаб фаолият кўрсатган ҳунар аҳлига бағишланган тазкиралар бўлиб, бу каби тазкираларда ҳунармандчиликнинг аниқ бир тури билан шуғулланган ҳунармандлар хусусида маълумот берилади. Мирзо Санглоҳ номли адибнинг “Тазкират ул-хаттотин” асари бунга мисол бўла олади. Ушбу тазкирада хаттотлик касби билан шуғулланган ҳунармандлар зикр қилинганлар. в) Орифлар тазкираси – шайхлар ва бошқа дин вакиллари хусусидаги тазкирадир. Бунга “Тазкират ул-авлиё” мисол бўла олади. г) Шоҳлар тазкираси – шоҳлар, амирлар ва давлат арбобларига бағишланган тазкиралар. Бу каби тазкираларга мисол бўла оладиган тазкиралар қаторига “Тазкираи Шоҳ Таҳмосби Сафавий” (Шоҳ Таҳмосб Сафавий Тазкираси)-ни киритишимиз мумкин. д) Шоирлар тазкираси – бу тазкиранинг энг кўп учрайдиган турларидан бири бўлиб, шоирлар, адиблар ва бошқа касб эгаси бўла туриб шеърятга қизиққан ва шеърлар ижод қилган инсонларга бағишланган асар ҳисобланади. Мир Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-Нафоис” тазкираси ва унинг барча таржималари мавзу жиҳатидан айнан шу турдаги тазкиралар қаторига киради.

3. Тазкираларнинг яна бир жиҳати шундан иборатки, улар “умумий” тазкира ёки “хусусий” тазкира бўлишлари мумкин. “Умумий” тазкира деганда ўтмишда яшаб ижод қилган шоирлар ва уламолраддан тортиб то муаллифнинг замонасигача бўлган давр мобайнида яшаб ижод қилган шоиру адибларнинг таржимаиҳоли ва асарларини ўз ичига оладиган тазкиралар назарда тутилади. “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини мажлис(боб)ларининг тақсимланишига эътибор қаратадиган бўлсак, айнан ушбу хусусиятнинг гувоҳи бўламиз. “Хусусий” тазкиралар эса мавзу жиҳатиан чегараланган бўлади. Бу каби тазкиралар фақатгина туркий тилда ижод қилган шоирлар тазкиралари ёки фақатгина форс-тожик шеърятига тегишли бўлган асарлар муаллифларига бағишланган тазкиралар бўлишлари мумкин.

Тазкиралар муқаддима, матн ёки тазкиранинг асосий қисми ва хотима қисмидан иборатдир. Тазкиранинг муқаддимаси Аллоҳ Таъоло зикри ва Пайғамбар(с) таъриф тавсифидан иборат. Бундан ташқари муқаддима қисмида саҳобалар ва подшоҳларнинг мадҳи ҳам келтирилади. Шунингдек тазкиранинг ёзилиш таърихи ҳамда тазкирани ёзилишидан кўзланган мақсад ҳам муқаддима қисмида баён этилади. Матн ёки тазкиранинг асосий қисми деганда шоирларнинг таржимаи ҳоли ва уларнинг ижодидан қисқача намуналар назарда тутилади. Хотима қисмида эса маълум бир сабаб билан тазкиранинг асосий қисмида исмлари келтирилмаган шоирлар хусусида маълумот берилади.

Тазкираларни таркибий қисми асосан қўйидаги тартиб асосида тузилади:

1. Алифбо тартиби. Бу турдаги тазкираларда шоирларнинг исмлари тахаллусларининг биринчи ҳарфига қараб бир хил кетмакетликда зикр қилинади. Али Қулихон Волаи Доғистонийнинг “Риёз аш-шуаро” деб номланган тазкираси бу каби тазкиралар қаторига киради.

2. Таърихий тартиб. Бу турдаги тазкираларда шоирлар исmlарининг жойлашиш тартиби уларнинг яшаш замонлари ёки вафот этган йилларига қараб тузилади. Шералихон Лудийнинг “Миръот ул-хаёл” номли тазкираси бунга мисол бўла олади.

3. Жўғрофий тартиб. Бу каби тазкираларда асосан шоирларнинг яшаш манзилларига эътибор берилади ва кетмакетлик тартиби ҳам уларнинг яшаб ижод қилган шаҳар ё мамлакатларига қараб амалга оширилади. Бу турдаги тазкираларга мисол бўла оладиган тазкиралардан бири Дороб Шерозийнинг “Латойиф ул-хаёл” тазкирасидир.

Баъзи бир манбаларга келтирилган маълумотларга кўра, милодий X-XI асрларгача тазкира шаклида ёзилган ёхуд маълум бир касб соҳаси намояндалари таржимаи ҳолига бағишланган ҳеч қандай асар мавжуд эмас. Жумладан, эронлик тадқиқотчи Козим Мусавий ўзининг тазкирачилик тарихига оид нашр этган мақоласида XI асргача тазкиравий асарларнинг шаклланмаганлигига ишора қилган.⁴Тазкиралар балки мавжуд бўлган, аммо бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чаҳормақола”сида Рўдакий, Унсурий, Фаррухий, Муъиззий, Фирдавсий, Азракий, Рашидий ва Масъуд Саъд Салмон каби шоирларнинг таржимаи ҳоли баён қилинган. Бу асар тахминан милодий 1125-1126 йилларда ёзилган. “Чаҳормақола” шоирлар ҳаёт ва ижодиёти хусусида маълумот бера оладиган илк китоб ҳисобланса ҳам, уни биз том маънода тазкира деб айта олмаймиз. Бу

دايره المعارف بزرگ اسلامى. زیر نظر كاظم موسى. تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، چاپ اول. ۱۳۸۱۴

асарнинг ҳар бир мақоласи (боби) маълум бир илм соҳасига бағишланган. Улар хаттотлик, шеър ва шоирлик, нужум ва тиб каби илмнинг энг муҳим тамоилларини ўз ичига олган. Шу билан бирга буюк олим ва шоирлар хусусида ҳам маълумот келтирилган.⁵

Муҳаммад Авфий Бухороийнинг “Лубоб ул-албоб”и ҳижрий қамарий 618 йилда, яъни милодий 1240 йилда Мултон шаҳрида ёзилган. Бир қатор тадқиқотчиларнинг ақидасига кўра, бу асар форс тилида ёзилган биринчи тазкирадир. Аммо таъкидлаб ўтганимиздек, бу асар шоирлар таржимаи ҳолига бағишланган бўлса ҳам, у тазкира деб номланмаган, шунингдек тазкира жанрининг талабларига қисман жавоб бера олмайди. Тазкирачилик санъатига асос солган адиб Давлатшоҳ Самарқандийдир. Унинг “Тазкират уш-шуаро” номли тазкираси энг аввалги ва мукамал тазкира ҳисобланади.

Муҳаммад Авфий Бухороий замонидан бугунги кунларгача ёзилган тазкиравий асарларнинг барчаси “тавсифий”, яъни шоирлар ёки бошқа касб-ҳунар эгаларини таъриф-тавсиф этувчи асар сифатида танилган. Тазкиралар орасида Мир Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”и ўзининг ҳар томонлама мукамаллиги билан ажралиб туради. Бу тазкира форс-тожик ва туркий-ўзбек адабиётининг энг ривожланган пайтида яшаб ижод қилган шоир ва адиблар таржимаи ҳолига бағишланган асардир. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тазкирачилик мактаби ҳам ушбу даврга келиб мукамал ривожланди. Мовароуннаҳр ва Хуросон тазкирачилик тарихини кўплаб тадқиқотчилар икки қисмга ажратиб ўрганганлар. Биринчи қисм бу тазкиравий асарларнинг вужудга келиши, яъни Муҳаммад Авфий замонидан бошлаб XVI-XVII асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда тазкиранавислик санъати ниҳоятда ривожланиб борди ва тазкиравий асарларнинг энг муҳими ҳамда тарихий, бадиий ва поэтик жиҳатлардан мислсиз бўлган тазкиралар ижод қилинди. Авфийнинг “Лубоб ул-албоб”и, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”си, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-Нафоис”и, Фахрий Ҳиравийнинг “Латойифнома”си, Мутрибий Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”си ва яна бир қатор тазкиралар мазкур давр мобайнида ёзилган. Бундан ташқари тазкирачилик тарихига ўз ҳиссасини қўшган буюк адиблардан бири Абдурахмон Жомийдир. Жомий қаламига мансуб бўлган жаҳоншумул асар “Баҳористон”нинг еттинчи равзаси тазкира жанрида таълиф этилган⁶. Булардан ташқари бу даврда ижод қилинган яна бир қанча асарларга тазкира унвонини

⁵Собрание редкостей или Четыре беседы, М., 1969; Х. Шарифов.

⁶Абдурахмони Ҷомӣ, Баҳористон, Душанбе, Адиб. 1987 (Таҳияи Аълоҳон Афсаҳзод)

беришимиз мумкин. Жумладан “Тухфат ус-сурур” асари. Бу асар Ҳофиз Дарвиш Али Чангий қаламига мансуб бўлиб, асосан муסיқа илмига бағишланган бир нечта рисоладан ташкил топган. Аммо мазкур муסיқий рисолалардан ташқари 96 нафар шоир ва муסיқа аҳли таржимаи ҳоли ҳақида ҳам маълумот келтирилганлиги сабабли бу асарни ҳам тазкиравий асарлар қаторига киритишимиз мумкин. “Музаққир ул-асҳоб” тазкираси ҳам ушбу даврда ижод қилинган асар бўлиб, Мовароуннаҳрда тазкиранавислик мактабини ривожланишига муҳим ўрин тутган.⁷

Мовароуннаҳр тазкирачилиги тарихининг иккинчи қисми милодий XVIII асрдан кейинги даврни ташкил этади. Бу даврда тазкирачилик анъанаси қисман давом эттирилди ва унинг ўзига хос жиҳатлари риволжанди, аммо тазкирачилик санъатининг ривожланиш даражаси сезиларли даражада пасайди. XVIII асрда ёзилган тазкиравий асар сифатида биргина Муҳаммад бин Нур бин Насафийнинг “Мазҳар ул-мусаннафин” деб номланган асарини тилга олишимиз мумкин. Бу асар тахминан милодий 1758 йилда ёзилган. Бу тарихий асар ҳисобланади ва тазкиравий асарларга ҳам ўхшашлик жиҳатлари кўп. Шуларни инобатга олиб, бу асарни XVIII асрдаги ягона тазкиравий асар деб баҳолашимиз мумкин.⁸ Бошқа ҳеч қандай тазкира бу асрда ёзилмаган, ёзилган бўлса ҳам мукамал тазкира сифатида танилмаган ва бугунги кунларгача етиб келмаган. XIX асрнинг бошида, яъни 1822 йилда яна бир тазкиравий асар яратилди. Бу асар “Мажмуаи шоирон” (баъзи манбаларда Мажмуат уш-шуаро”) деб номланган бўлиб, Қўқон хони Амир Умархон саройида машҳур бўлган Фазлий Намангоний томонидан яратилган.⁹

Таъкидлаш жоизки, тазкирачилик мактаби Мовароуннаҳр ва Хуросондан ташқари бошқа минтақаларда ҳам шаклланган эди. Жумладан Ҳинд субконтиненти, яъни ҳозирги Ҳиндистон, Покистон ва Бангладеш ҳудудларида ҳам тазкирачилик анъанаси кенг тарқалган. Ҳазнавийлар салтанатининг бу минтақага кириб боргани ва ҳукмронлик қилишни бошлаганидан кейин адабиёт ва маданият ривожлана бошлади. Бу даврда Масъуд Саъд Салмон, Абулфараж Руний, Санойи Ҳазнавий, Насруллоҳ бин Абдулҳамид, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳасан, Урфий, Соиб, Калим, Толиб Омулий, Бедил ва бошқа адиблар Ҳиндистон субконтинентига кўчиб бориб, илмий ва адабий фаолият билан шуғулландилар. Исмлари зикр қилинган бу шоир ва адибларнинг айнан шу

⁷ Раҳматуллаев Н.Н. Малиҳо Самарқандийнинг “Музаққир Ул-Асҳоб” Тазкирасида Бухоро адабий муҳити хусусида // Интернаука: электрон. научн. журн. 2020. № 24(153)

⁸ ۱۳۸۱. چاپ اول. دایره المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی. تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.

⁹ Намангоний, Фазлий. Мажмуат-уш-шуаро.- Тошканд, 1900.- 502с.

минтақага кўчиб келишларига албатта турли ижтимоий ва сиёсий вазиятлар сабаб бўлган. Ўша даврларда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган шоҳлар илм аҳлига нисбатан катта мурувват кўрсатган. Шу боис адабиёт, илм ва маданият бу минтақада ривожланди. Натижада тазкирачилик мактаби тарихида янги саҳифа очилди.

Бу минтақада тазкирачилик ва бошқа адабий жанрлар юксалди. Ҳиндистон субконтинентидаги тазкирачилик мактабини шубҳасиз Мовароуннаҳр ва Хуросон тазкирачилик мактабининг давоми, деб айтишимиз мумкин. Чунки бу минтақа жўғрофий нуқтаи назардан Мовароуннаҳр ва Хуросон худудига кирмаса-да, илм, фан, адабиёт, санъат ва бошқа соҳалардаги ривожланишга асосан Мовароуннаҳр ва Хуросонда туғилиб ўсган ёки ажодлари аслан хуросонлик ё мовароуннаҳрлик бўлган алломалар ўз ҳиссаларини кўшганлар. Ундан ташқари Ҳиндистонда илм ва фан ривожини учун ўз ҳиссаларини кўшган давлат арбоблари асосан Темурийлар салтанатининг давомчилари бўлганлар. Профессор *Ҳамидулла Болтабоев* 2013 йил “*Жаҳон адабиёти*” журналида чоп этган мақоласида шундай ёзган: “Ҳазрат Алишер Навоий томонидан яратилган туркий тазкирачилик мактаби XX аср бошларига қадар нафақат Туркистон ёки Марказий Осиёда, балки Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Озарбайжон ҳамда Туркияда муваффақият билан давом этган. Ўтган 500 йилдан ортиқроқ вақт давомида яратилган тазкираларда “Мажолис ун-нафоис”нинг изларини илғаш қийин эмас. Биргина Онадўлида туркий тилда 36 тазкира яратилган бўлиб, булар, асосан, “Шоир тазкиралари” (яъни валийлар ва дабирлар тазкиралари бу ҳисобдан ташқари)дир. Шундан 12 тазкирада Ҳазрат Навоий шахси тилга олинган, унинг ижодига муносабат билдирилган. Мазкур тазкиралардаги маълумотларга кўра, Усмонли шоирларидан 70 дан ортиғи Навоийнинг шеърини асарларига назиралар ёзганлар, улардан 30 дан ортиғи ҳам бу анъанани изчил давом эттирган. Айни мана шу ижодий ворисликни ҳамсанавислик доирасида, улуғ адиб насрий ва тасаввуфий асарларидан таъсирланиш жараёнида ҳам кузатиш мумкин”¹⁰.

Ҳиндистонда тазкирачилик анъанаси узоқ муддат давом эттирилди ва ўзгача тарзда ривожланди. Ҳиндистон субконтинентида ижод қилинган тазкиралар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни қўйидагича таърифлашимиз мумкин:

¹⁰Ҳамидулла Болтабоев. Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси // “*Жаҳон адабиёти*”, 2013 йил, 2-сон.

1) тазкиралар содда равон тилда ёзилган бўлиб, бошқа минтақаларда ёзилган тазкиралардан тил ва услуб жиҳатидан фарқ қилади;

2) бу даврда ёзилган тазкираларнинг деярли барчаси маълум бир Ҳинд амалдорининг номига аталган;

3) тазкиралар муаллиф замонида яшаб ижод қилган шоирлар ва олимлардан ташқари ундан анча муқаддам яшаб ўтган шоирлар таржимаи ҳолини ҳам ўз ичига олган.

Ҳиндистонда яшаб ижод қилган кўплаб тазкиранавис адиблар Ҳазрат Навоийнинг асарларидан илҳомланиб, ўз тазкираларини ва бошқа асарларини ижод қилганлар. Фахрий Ҳиравий шулар жумласидандир. Асли хиротлик бўлган Ҳиравий замон нотинчликлари сабаб юқорида айтилган кўплаб олиму шоирлар сингари Ҳиндистонга сафар қилишга мажбур бўлди. Хирот тазкирачилик мактабини Ҳиндистонда давом эттирилганлигининг ёрқин мисоли Фахрий Ҳиравийнинг бу ўлкада яшаб илмий ва адабий фойлият кўрсатганидир. “Мажолис ун-нафоис” тазкирасининг илк таржимаси саналмиш “Латойифнома” тазкираси муаллифнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон, хусусан Хирот адабий муҳитига бўлган ҳурмат ва эътиборини яққол намоён этади. Алалхусус, тазкирага илова қилинган тўққизинчи боб ва Ҳазрат Навоийнинг ушбу бобда зикр қилинганлиги Хирот адабий маркази нуфузи ва Ҳазрат Навоийнинг шуҳрати кенг тарқалганлигидан далолат беради. Мазкур даврда Хирот адабий мактабининг ривож-равнақи ва ушбу мактабнинг нафақат Хирот, балки бутун Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Туркия, Эрон ва бошқа минтақаларда машҳур эканлиги бир қанча тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

XV- XVI асрларда Самарқанд, Бухоро ва Табриз адабий ҳавзалари бир-бирлари билан яқин муносабатда бўлган, аммо бу адабий ҳавзалар Хирот адабий ҳавзасига нисбаттан заифроқ эди. Хиротдаги адабий муҳит ҳаттоки Ироқ адабий муҳити намояндалари томонидан ҳам таъриф ва тавсиф этилган. Албатта Хирот мактабининг бу даражада юксалишига буюк устозлар Мавлоно Жомий ва Ҳазрат Навоийнинг хизматлари катта бўлган. Бироқ Хуросон Шайбонийлар томонидан ишғол этилганлигидан кейин Хирот адабий маркази катта қийинчиликка дуч келди. Буюк адиблар ва шоирлар ўз шаҳарларини тарк этиб, Ҳиндистон, Самарқанду Бухоро, Тошкент, Табриз каби шаҳарларга кўчиб боришга мажбур бўлдилар. Натижада Бухоро ва Тошкент адабий

марказлари ривожлана бошлади. Ҳар қандай мамлакатнинг адабий ривожланиши биринчи навбатда истеъдодли инсонларга боғлиқ. Ҳиротдан илм аҳлининг бошқа минтақаларга кўчиб борганлари бир томондан Ҳирот адабий муҳитига салбий таъсир етказган бўлса, иккинчи томондан бошқа шаҳарлар адабий муҳитининг ривожланишига сабаб бўлган. Ушбу давр адабий муҳити хусусида дақиқ ва мукаммал маълумот бера оладиган асосий манба бу “Мажолис ун-нафоис” ва унинг таржималаридир. “Мажолис”нинг таржималари ҳанузгача мукаммал тадқиқ этилмаганлиги боис уларни ўрганиб аслият билан қиёсий таҳлил қилиш ва замон талаботига мувофиқ лотин ва кирилл алифбосига таъдил қилиш ҳамда ўзбек тилига таржима қилиш зарурдир.

REFERENCES

1. لطائف نامه. محمد عقبال مجددی. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی.
2. دایره المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی. تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول. ۱۳۸۱
3. Айнӣ С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъу-л-вақоеъ». Д., 1989
4. Ҳамидулла Болтабоев. Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси // “*Жаҳон адабиёти*”, 2013 йил, 2-сон.
5. Намангонӣ, Фазлӣ. Мачмӯат-уш-шуаро.- Тошканд, 1900.- 502с
6. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993
7. Бертельс. Е.Э. Наваи и Джамии. – Москва: Наука, 1965
8. Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари” //Алишер Навоий ва форс-тожик адабиёти конференцияси материаллари. 2002, 30-январь.
9. Воҳидов. Р. “Мажолис ун-нафос”нинг таржималари/ масъул муҳаррир: Б. Валихўжаев. – Т.: Фан, 1984.